

О.Т.Гончар*

«ЛЮДИНА НАУКИ, ЗАКОХАНА В НЕЇ...» (М.І.КОСТОМАРОВ)

До уваги читача подаються маловідомі спогади П.В.Бикова про М.І.Костомарова. Аналізуються місце М.І.Костомарова в суспільно-політичних та наукових процесах другої половини ХІХ ст., особливості його творчої спадщини і змістова цінність мемуарів у цьому сенсі.

За роки незалежності українська історична наука зробила величезний поступ у своєму розвитку. Вона позбулася ідеологічних тягарів і впевнено крокує вперед, інтегруючись у європейський та світовий науковий процес. Нині українська історіографія гостро відчуває потребу об'єктивної оцінки складного шляху свого становлення за умов бездержавності. Надзвичайно важливим етапом на цьому шляху було ХІХ ст., яке подарувало нам багато яскравих постатей. Серед них особливе місце займає Микола Іванович Костомаров, 190-річчя від дня народження якого відзначається цього року.

Навряд чи багато українських учених можна охарактеризувати такою кількістю суспільно значимих якостей, яких вартий М.І. Костомаров. Це видатний громадсько-політичний діяч, історик, джерелознавець, етнограф, археограф, мовознавець, письменник, публіцист, оратор, педагог, загалом надзвичайно талановита й дивовижно ерудована людина, до останнього подиху віддана науці. Його творчий доробок за своїм складом викликав і досі викликає неабияке захоплення, а його значення у формуванні української національної свідомості та історичної науки важко переоцінити.

Особистість М.І.Костомарова традиційно привертала до себе увагу активною роллю в історії суспільної думки Російської імперії та слов'янства, лідерством у Кирило-Мефодіївському товаристві та глибоким трагізмом долі. Вчений, безумовно, позитивно вплинув на підвищення суспільного значення історії як науки, а його тексти звучать і сьогодні надзвичайно актуально, оскільки в них наскрізно проглядається душа борця за істину та ідею, за які він боровся і страждав усе життя.

М.І.Костомаров і його спадщина неодноразово ставали предметом пильного вивчення, прискіпливого розгляду і критики як за життя вченого, так і після його смерті. Одні його ненавиділи, ладні були знищити, інші ж – захоплювались і підносили до небес. М.Костомарова звинувачували у поверховому аналізі джерел, тенденційності, партійності і пов'язаних із цим фактографічних і навіть концептуальних помилок. У цих звинуваченнях є, безперечно, певна доля істини, незначна у порівнянні з тим, наскільки широкими і різноманітними були його наукові інтереси. Деякі огріхи цілком зрозумілі тому, що історик інколи покладався на свої здібності у запам'ятовуванні текстів, а виступи ідеологічних опонентів сприймав як особисту образу, внаслідок чого його публіцистичні виступи мали значну емоційну складову. Щодо «партійності» М.Костомарова, то вона найчастіше проявлялася у його баченні української історії і була природною реакцією на ще «партійніші» погляди його ідейних опонентів. Проте жодного свого читача Костомаров не залишив байдужим. І це зрозуміло, оскільки його праці дають можливість аналізувати психологію і філософію історичного вчинку, пояснюють конкретно-історичний вибір осіб, відомих та маловідомих читачеві. На різних етапах розвитку суспільства будь-який читач, незалежно від свого віросповідання, національної приналежності та політичних уподобань,

* Гончар Ольга Трохимівна – мол. наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

задовольняв творами М.Костомарова власний інтерес до яскравого динамічного історичного тексту, насиченого дійовими особами, які живуть разом з автором твору.

Інтерес до постаті історика у пострадянські часи значно виріс у зв'язку з потребою історичної науки у переосмисленні інтелектуальних надбань попередніх поколінь, а також у виокремленні досягнень кожної нації за період свого існування. Це стосується і української історичної науки, яка розвивалася до 1991 р. за умов бездержавності. М.І.Костомаров в однаковій мірі має відношення як до української історичної науки, так і до російської. Тому, очевидно, не випадковим явищем є своєрідне змагання історіографів у доведенні факту приналежності вченого до російської чи української науки. Ми не бачимо сенсу в однозначному віднесенні М.І.Костомарова до духовної скарбниці українців чи росіян. Його творча спадщина настільки об'ємна і значуща в історії науки, що обидві нації мають право назвати вченого «своїм». Але одного неможливо заперечити: душа М.І.Костомарова завжди належала Україні, її історії та майбутньому у сім'ї братніх слов'янських народів. Це доводять його твори, автобіографія, епістолярій та мемуаристика, які безпосередньо або ж опосередковано висвітлюють життєвий і творчий шлях великого українця.

Значна частина мемуарів про М.І.Костомарова була опублікована в кінці 80-х рр. XIX ст. одразу після смерті вченого та на початку XX ст. Про особисте знайомство з ним писали історики, письменники, публіцисти, його студенти, родичі, друзі і т.п. Їх спогади значною мірою дають змогу відтворити уявний образ відомого діяча в історії Російської імперії XIX ст. У радянські часи їх кількість значно зменшилася і навіть припинилося перевидання мемуарів. Лише з падінням тоталітарного режиму історіографи повернулися до цієї справи. Але комплексного видання спогадів, на жаль, так і не створено – це справа майбутнього, сподіваємося недалекого. І перша ластівка уже є. Мова йде про працю під назвою «Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової»¹, підготовлену доктором історичних наук, професором Ю.А.Пінчуком, яка побачила світ 2005 р.

Погоджуємося з думкою Я.Козачка, який стверджує, що в оцінці М. Костомарова як історика великого значення набуває залучення нових джерел, їх комплексний аналіз на основі постмодерних методологічних підходів, враховуючи особливості контексту доби, її історико-соціологічні вектори. Відхід від застарілих стереотипів, які базуються на неоднозначних та деструкційованих у минулому оцінках ученого, набуває першочергового значення для сучасних дослідників творчості М.Костомарова².

Цікавими для дослідників творчості історика та суспільно-політичних і наукових процесів другої половини XIX ст. видаються нам спогади відомого російського бібліографа і письменника П.Бикова (1843–1930), які зберігаються у Російській Національній бібліотеці (м. Санкт-Петербург). Автор мемуарів особисто був знайомий із М. Костомаровим, знав оточення вченого і цінував його як непересічну особистість. Як свідчать спогади, П.Бикову була відома складна доля історика, пов'язана з його громадянською позицією і ставлення імперської державної машини до М.Костомарова. Це викликало у молодого письменника неабияку повагу і захоплення відомим ученим.

Життя і діяльність М.Костомарова цікавили П.Бикова і як бібліографа, і як письменника-початківця, тому він докладно записав коротку автобіографічну розповідь першого і поєднав її з власними спостереженнями. Варто зазначити, що мемуари, хоч і невеликі за обсягом, проте надзвичайно змістовні, оскільки читач не тільки розкриває для себе М.І.Костомарова як особистість, а й бачить його на тлі складної суспільно-політичної ситуації, яка склалася в Російській імперії на початку 60-х рр. XIX ст. Очевидно, що автор цікавився російським

історіографічним процесом другої половини ХІХ ст. і надавав неабиякого значення у ньому М.Костомарову.

Зі спогадів дізнаємося, що знайомство П.Бикова з М.Костомаровим відбулося 1860 р. На той час останній був зрілою особистістю, яка пройшла випробування засланням, популярним оратором і професором Петербурзького університету. П.Биков лише починав свій життєвий шлях (йому сповнилося 17 років) і його, як і все молоде покоління тих часів, охопила хвиля суспільно-політичних подій, пов'язаних з антикріпосницькою реформою. Прикметно, що спогади він написав уже у зрілому віці (приблизно в другій половині 20-х рр. ХХ ст.), добре осмисливши події минулого і зробивши відповідні висновки про сутність подій означеного періоду.

Уперше П.Биков побачив М.Костомарова біля стін Петербурзького університету в оточенні юрби студентів майже усіх факультетів, які влаштували улюбленому професору бурхливі овації. Важко сказати, з якою метою автор мемуарів перебував у Петербурзі, адже він на той час уже був студентом Харківського університету. Також нічого не відомо про те, як він познайомився з російським журналістом Олексієм Разіним³, однак зі спогадів дізнаємося, що останній представив майбутнього письменника і бібліографа відомому вченому. На думку О.Разіна, Костомаров був істориком-філософом, белетристом, поетом, який викладає свій предмет за своєю, розробленою ним методикою. «Словом, это Костомаров, вызывающий и удивление и умиление, человек науки, влюбленный в нее,» – констатує журналіст.

Цікавою, на нашу думку, є коротка автобіографічна довідка, записана П. Биковим під час візиту до М.Костомарова. Насамперед історик підкреслив, що його мати була українкою, і він має простонародне, провінційне та позашлюбне походження. Костомаров, наголосивши на інтересі батька до французької літератури, з ідеями якої він знайомив не тільки сина, а і власних селян, з невідомих причин називає його «помещиком Струйским», приховавши справжні обставини смерті.

Автор спогадів демонструє обізнаність із науковою спадщиною М. Костомарова та ідеями, які той пропагував за життя і відобразив у своїх працях. Очевидно, інтерес до творчої спадщини вченого з'явився у П.Бикова вже після першого знайомства. Він називає М.Костомарова своєрідним історіографом, романтиком, практичним панславистом, палким проповідником повної свободи думки і «наукового виховання народу у широкому розумінні цього поняття». Насамкінець П.Биков проводить паралель між М.Костомаровим та французьким істориком Огюстеном Тьєррі⁴.

Принагідно зазначимо, що у поданому до уваги читача мемуарному нарисі М. Костомаров висвітлюється як титан наукової праці, предтеча великих змін і потрясінь імперської Росії другої половини ХІХ ст. і, разом із тим він постає як скромна, чужна й відкрита для спілкування людина.

Текст спогадів зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки у м. Санкт-Петербурзі (Ф.118 «Быков П. В. и Быкова З. Н.», д. №1463. «Беллетрист и народник Н.И.Костомаров. Воспоминания». Оп.1. Л.1–5. Машинопись). Автор спогадів Биков Петро Васильович (відомий російський письменник, бібліограф) народився у м. Севастополі. Випускник Харківського університету. Почав друкуватися у 1861 р. Брав участь у редагуванні часописів «Дело» (1880), «Русское богатство» (1881–1900), «Современник» (1911–1915) та газет «Степь» (1885–1886), «Слово» (1904–1905). П.Биков – автор численних біографічних нарисів про видатних літературних діячів⁵. 1930 р., уже після

смерті письменника, вийшли його спогади про літературне життя другої половини XIX ст.⁶ Припускаємо, що пропонований увазі читача нарис міг увійти до цього видання. На жаль, нам не вдалося його віднайти у книгосховищах України та Росії, тож однозначно стверджувати не можемо. Текст подається повністю, мовою оригіналу зі збереженням авторської орфографії і приміток.

Беллетрист и народник Н.И.Костомаров

Такие имена, как Арсеньев⁷, Грановский⁸, Погодин⁹, Устрялов¹⁰, Шубинский¹¹, Соловьёв¹², Забелин¹³, Богданович¹⁴, Семевский¹⁵, Мордовцев¹⁶ и др. доказывают, какие бурные шаги вперёд сделала русская история. Тут передо мною невольно развёртывается длинный свиток личных воспоминаний. Я проходил мимо университета с известным журналистом, писателем-педагогом Алексеем Егоровичем Разиным и попал как раз на орацию, которую сделали профессору студенты чуть-ли не всех факультетов. Человек с военной выправкой, лет сорока с лишком, с улыбкой и замешательством на бледном лице словно от мух отбивался от рьяных почитателей.

– Умоляю вас, друзья, не шумите. Не обращайтесь на себя внимания альгвазилов и шпионов, следящих очень усердно за нами..., – говорил он вполголоса. – Вы хорошо знаете мое положение с тех пор, как в прошлом году я начал читать вам лекции...

Профессору было что страшиться: только год назад (в 1859 г.) он получил кафедру истории и популярность его росла не по дням, а по часам. Не надо забывать, что начинались шестидесятые годы, пора умственного пробуждения русского общества, протесты против общественного строя чувствовались каждым чутким человеком, и тайная пропаганда и возмущения против крепостного права давно еще со времени крымской кампании, висели в воздухе и только ждали удобного момента, чтобы разразиться. Лучшие умы, казалось, забили тревогу, будя не только интеллигентные слои, но и народ.

Мы поровнялись со входом в университет, и спутник мой, Разин, сказал: «Сию минуту я представляю вас этому удивительному деятелю; он и историограф-философ, преподающий свой предмет по совершенно своеобразному методу, и беллетрист, и поэт, словом это Костомаров, вызывающий и удивление и умиление, человек науки, влюбленный в нее.

– Николай Иванович, – произнес Разин, представляя меня ему, – вот молодой писатель, преданный науке, желающий изучать историю литературы и библиографию и уже собирающий для этого материалы, назначьте ему свидание у вас! Получив согласие, мы поспешили удалиться.

Костомаров принял меня, спустя несколько дней, очень любезно поговорил о юге и стал диктовать мне: «Я родился 4 мая 1817 г. в слободе Юрасовка Воронежской губернии, в семье помещика Струйского, женатого на своей крепостной, таким образом я происхожу из народа. Моя мать, малороссиянка, была отдана отцом моим в московский пансион, получила прекрасное воспитание и затем, когда мне уже исполнилось одиннадцать лет, женился на ней; таким образом, я родился до брака».

Далее из продиктованного Костомаровым, я узнал, что отец его был большой поклонник французской литературы XVIII века, идеи которой он старался привить своим дворовым и сыну, но сам отличался немалой жестокостью. Костомаров, однако, умолчал о том, что крепостные даже, вследствие жестокости помещика, убили его.

Мать отдала, по смерти мужа, сына своего в воронежский пансион, откуда его исключили за шалости. Затем он поступил в воронежскую гимназию, которую блестяще окончил в 1833 г., и где стал первые-же года обнаруживать редкие способности, пристрастился к чтению и проявил признаки литературного дарования. Учителя московского пансиона дали Костомарову прозвище «enfant miracleux»*. Из гимназии Николай Иванович поступил в Харьковский университет на историко-филологический факультет, много работал, изучая то классическую древность, русскую старину, то французскую литературу, знатоком которой остался навсегда.

Задумав, что в военной службе он может почерпнуть сильно интересовавшие его исторические сведения, он сделался военным и производил изыскания в качестве юнкера драгунского полка. Но военная служба стала ему претить и он бросил его, и из кинбургского полка, перебравшись в острогожский архив, окончательно отдался истории и этнографии. Его исторические вкусы определились окончательно. Выдержав магистерский экзамен по русской истории, он представил диссертацию «О значении унии в западной Руси»¹⁷, но, по доносу Устрялова, все экземпляры книги были сожжены, и Костомарову позволено было написать другую диссертацию о народной поэзии. К этому времени относятся его работы, дра-

* *Enfant miracleux* (фр.) – дивовижна дитина, іншими словами – «вундеркінд».

мы, беллетристика и стихи, написанные по малорусски, большей частью под псевдонимом Иеремии Галки (підкр. – *Авт.*). В 1845 г. он был учителем в городе Ровно Волынской губернии, а в следующем, 1846 г., избран на кафедру русской истории в Киевском университете. Здесь он основал Кирилло-Мефодиевское братство, преследовавшее идею народного освобождения и просвещения. На Костомарова был сделан донос, он был арестован и в 1847 г. заключен в Петропавловскую крепость, после чего «переведен на службу» в Саратов. Здесь его положение значительно улучшилось, он приобрел популярность, начал писать историю Богдана Хмельницкого, «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа»¹⁸, «Стеньку Разина»¹⁹, трагедию «Кремуций Корд»²⁰. При новом царе Костомаров получил амнистию, но печатать свои произведения ему дозволено было с ограничениями и запрещено было служить по военной части.

С 1856 г. печатная литературная деятельность его становится наиболее плодотворной, не прерывающейся до конца дней историка. Главнейшие труды его были: «Бунт Стенька Разина»²¹, «Смутное время московского государства в начале XVII века»²², «Последние годы Речи Посполитой»²³, «Русские»²⁴, «Мазепа»²⁵, «Русская история в жизнеописаниях»²⁶, «Костюшко и революция 1794 г.»²⁷, «Личность царя Ивана Васильевича Грозного»²⁸, «Гетманство Юрия Хмельницкого»²⁹ и проч. В 1859 г. он получил кафедру русской истории в Петербургском университете. Как любил Костомаров свой предмет, видно из следующего рассказа. Когда в 1846 г. его арестовали, то в Новгороде, через который шла дорога, он увидел остатки древностей и пришел в такой энтузиазм, что слишком шумно стал выражать восторг по поводу новгородской слободы, так что сопровождавшие его жандармы начали сдерживать историка и благодушно говорили, как-бы не пришлось ехать назад, и только это остановило Костомарова. Из всего встреченного на пути, он извлек характерные черты, рисующие время и положение родной старины. Года через три он написал монографию «О горе-злосчасти»³⁰ – редкий образчик исследования старой русской поэзии.

Вообще Костомаров прежде всего высокоталантливый историк с такой особенностью дарования, которой никто до него не обнаружил в литературе, и не явился живой связью ее с украинской, будучи убежденным защитником ее от ранее окружавшей вражды и нетерпимости. Он обладал огромным личным опытом в области этнографии. Он – историограф, единственный в своем роде, увлекательный лектор, создавший себе обширную аудиторию превратившуюся, само собою, как в публичные чтения. Его преимущественно влекло к изображению народного элемента в истории, к объяснению народного исторического права. Племенные факторы истории, значение народа, как основы движения, стремление проникнуть в нужды и характер народных масс, о которых прежние историки и не помышляли, – вот что в особенности занимало Костомарова.

Пламенный проповедник полной свободы мысли и научного воспитания народа в широком смысле этого понятия, он признавал панславистские идеи и практическое проведение их в жизнь, он и тут был, до некоторой степени, романтиком. Это освещало ему народную судьбу, мировоззрение массы, рисовало во всей яркости картины стародавнего быта и нравов. Историк, художнику слова необходима фантазия, и Костомаров всегда стремился приурочить ее к своему дивному творчеству, где писатель выбирал исторические темы самого разностороннего содержания. Он был большой искусник собирать легенды, предания старины, реставрировать древний быт.

Костомаров мог похвалиться большой впечатлительностью, стремлением к воссозданию былого в его живых чертах и необыкновенной памятью, оттого его исторические рассказы носят характер истинно-художественный. Когда он читал лекции о летописях, они были полны самых ярких красок, и стародавняя старина оживала перед слушателями во всей своей архаической прелести. Большинство критиков сравнивало нашего историка с французским – с Огюстином Тьерри. Ещё в 70-х годах Костомаров вынес тяжёлую болезнь, организм его был уже подточен, и 7 апреля 1885 года он скончался, оставив по себе память своеобразного популяризатора исторических знаний и плодотворных идей.

¹ Пинчук Ю.А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. – К., 2005. – 142 с.

² Козачок Я.В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): Монографія. – К., 2004. – С.6.

³ Разін Олексій Єгорович (?–1875) – талановитий російський дитячий письменник, журналіст, педагог, медик. Засновник «Журнала для дітей». Автор перекладу з німецької праці «Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству поселян, собственников».

⁴ Тьеррі Огюстен (1795–1856) – відомий французький історик. Один із засновників романтичного напрямку у французькій історіографії. Член Академії надписів (1830). Найближчий друг і учень Сен-Сімона. Автор праці «Собрание неопубликованных памятников по истории третьего сословия».

⁵ *Муравьев Д.П.* Быков Петр Васильевич // Краткая литературная энциклопедия. В 9-ти т. – Москва, 1962. – Т.1. – С.800.

⁶ *Быков П.В.* Силуэты далекого прошлого. – Москва; Ленинград, 1930. – 240 с.

⁷ Арсеньев Костянтин Іванович (1789–1865) – російський історик, статистик, географ. Академік Петербурзької АН (1841). У 1819–1821 – професор Петербурзького університету. Звільнений за засудження кріпосного права в Росії. У своїх працях намагався обґрунтувати економічне районування Росії. Головна праця «Статистические очерки России» (1848).

⁸ Грановський Тимофій Миколайович (1813–1855) – російський історик, спеціаліст із всесвітньої історії. Засновник кафедри з аналогічною назвою Московського університету, яку очолював у 1839–1855 рр. Родоначалник вивчення історії середніх віків у Росії.

⁹ Погодін Михайло Петрович (1800–1875) – видатний російський історик, колекціонер, журналіст, письменник. Докторська дисертація «О летописи Нестора» (1834). Професор всесвітньої історії Московського університету (1828–1835), 1835–1841 – професор російської історії. Вивчав давньоруську і слов'янську історію. Обґрунтував теорію норманського походження російської державності. Зібрав «Древнехранилище» – колекцію старовинних ікон, хрестів, монет, рукописів тощо.

¹⁰ Устрялов Микола Герасимович (1805–1870) – російський історик, професор Петербурзького університету, академік Імператорської Академії наук. Автор п'яти томної «Русской истории» (1837–1841), «Исторического обозрения царствования Николая I», «Истории царствования Петра I» (1847).

¹¹ Шубинський Сергій Миколайович (1834–1913) – російський історик, друг М.Костомарова. 1875–1880 – редактор часопису «Древняя и Новая Россия». Згодом редактор «Исторического вестника». Автор численних праць з історії Росії. До наукового обігу ввів низку історичних джерел.

¹² Соловйов Сергій Михайлович (1820–1879) – один із найвидатніших російських істориків. Учень М.Погодіна та М.Устрялова. Автор фундаментальної праці «История России» у 29-ти томах (1851–1879).

¹³ Забелін Іван Єгорович (Забіла Іван) (1820–1908) – знаменитий історик-археолог. Тісно спілкувався з М.Костомаровим. Почесний член Петербурзької Академії наук (1892). Доктор російської історії Університету Св.Володимира. Голова «Общества Истории и Древностей России» (1879). Автор численних праць з історії та археології.

¹⁴ Богданович Модест Іванович (1805–1889) – російський військовий історик. Генерал-лейтенант. Працював у розпорядженні військового міністра Росії. Офіційний військовий історіограф (1863). Член Військової Ради.

¹⁵ Семевський Михайло Іванович (1837–1892) – російський історик, журналіст. Засновник і редактор журналу «Русская старина». Займався історико-етнографічними дослідженнями. Досліджував історію Росії XVIII ст. Листувався з М.Костомаровим.

¹⁶ Мордовцев Данило Лукич (Мордовець) (1830–1905) – українсько-російський белетрист, публіцист, історик. Представник народницької, слов'янофільської течій та українського націоналізму. Найбільш плідною була його літературна діяльність. Близький друг М.Костомарова з часів заслання.

¹⁷ *Костомаров Н.И.* О причинах и характере унии в Западной России. – Х., 1842. – 130 с.

¹⁸ *Костомаров Н.И.* Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII ст. – Санкт-Петербург, 1860. – 214 с.

¹⁹ *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Первый отдел: господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – Санкт-Петербург, 1874. – Вып.5. – С. 325–344.

²⁰ *Костомаров Н.И.* Кремуций Корд. – Санкт-Петербург, 1862. – 80 с.

²¹ *Костомаров Н.И.* Бунт Стеньки Разина // Отечественные записки. – 1858. – Т.121. – Кн.11. – С.289–346; Кн.12. – С.531–586.

²² *Костомаров Н.И.* Смутное время Московского государства в начале XVII века // Вестник Европы. – 1866. – Т.1. – С.1–154; Т.2. – С.1–129; Т.3. – С.1–174; Т.4. – С.1–93.

²³ Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой // Вестник Европы. – 1869. – Т.1. – Кн.2. – С.685-758; Т.2. – Кн.3. – С.154-224; Кн.4. – С.618-694; Т.3. – Кн.5. – С.138-153; Кн.6. – С.559-607; Т.4. – Кн.7. – С.89-154; Кн.8. – С.548-587; Т.5. – Кн.9. – С.17-104; Кн.10. – С.562-622; Т.6. – Кн.11. – С.109-189; Кн.12. – С.668-739.

²⁴ Костомаров Н.И. Почерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях // Современник. – 1860. – Т.80. – Кн.3. – С.5-62; Кн.4. – С.293-350; Т.83. – Кн.9. – С. 67-102; Кн.10. – С. 503-564.

²⁵ Костомаров Н.И. Мазепа. Историческая монография. – Москва, 1882. – 446 с.

²⁶ Багатотомне видання. Див.: Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упорядники О.Т.Гончар, Г.В.Пасеценко; вступ.стаття Ю.А.Пінчука. – К., 2003. – 196 с.

²⁷ Костомаров Н.И. Костюшко и революция 1794 г. // Вестник Европы. – 1870. – Т.10. – Кн.1. – С.5-65; Кн.2. – С.544-572; Т.2. – Кн. 3. – С.137-195.

²⁸ Костомаров Н.И. Личность царя Ивана Васильевича Грозного // Вестник Европы. – 1871. – Т.5. – Кн.10. – С.499-571.

²⁹ Костомаров Н.И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Вестник Европы. – 1868. – Т.2. – Кн.4. – С.485-536; Т.3. – Кн.5. – С.150-212.

³⁰ Костомаров Н.И. Горь-злочастье // Современник. – 1856. – Т.56. – Кн.3. – С.49-68.

Little known memoirs of P.V.Bykov about M.I.Kostomarov are presented for reader's attention. The article analyzes the place of M.I.Kostomarov in social, political and scientific processes of the second half of the XIX century, peculiarities of his creative heritage and the matter value of memoirs in this sense.